

SPIS TREŚCI

OD AUTORA	13
WSTĘP. Definicja i cele paleografii ruskiej jako nauki pomocniczej historii i samodzielnej dyscypliny historyczno–kulturowej	15
1. „Paleografia ruska” czy „paleografia rosyjska”	15
2. Paleografia ruska — nauka pomocnicza historii czy specjalna dyscyplina historyczna	16
3. Problem zakresu chronologicznego i zadań paleografii w poglądach uczonych radzieckich	18
4. Nowsze poglądy na cele i zadania paleografii ruskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej	20
5. Stanowisko nauki rosyjskiej wobec wyodrębnienia się paleografii jako samodzielnej dyscypliny naukowej	21
6. Paleografia ruska wobec innych uprawianych w Rosji specjalnych dyscyplin naukowych — archeografia	23
ROZDZIAŁ I. Historia paleografii ruskiej jako dyscypliny naukowej	25
1. Średniowieczna „praktyczna paleografia”	25
2. Paleografia ruska w XVIII i pierwszej połowie XIX w. — okres erudycyjny i kształtowanie się paleografii jako dyscypliny naukowej	27
2.1. „Pomorskie odpowiedzi” (<i>Поморские ответы</i>)	27
2.2. Krytyczne wydawnictwa źródłowe	28
2.3. Narodziny naukowej paleografii	29
2.4. Słynne fałszerstwa rękopisów	31
2.5. Krąg kanclerza Rumiancewa i kształtowanie się nauk pomocniczych historii	33
2.6. Działalność ekspedycji i komisji archeograficznych	36
2.7. Wydawnictwa paleograficzne i pierwsze syntezы połowy XIX w.	38
3. Paleografia ruska w drugiej połowie XIX i początku XX w. jako nauka pomocnicza historii i przedmiot nauczania	40
3.1. Wykłady i podręczniki paleografii słowiańskiej i rosyjskiej (słowiano–ruskiej) i publikacje tzw. złotej kolekcji paleografii rosyjskiej	41
3.2. Rozwój specjalistycznych badań paleograficznych	46
3.3. Wkład filologów do nauki paleografii	51
4. Paleografia ruska w nauce i nauczaniu w szkołach wyższych ZSRR	52
4.1. Nowe prace paleograficzne ogłoszone w ZSRR i na emigracji w latach dwudziestych XX w.	53
4.2. Odrodzenie nauk pomocniczych historii w końcu lat trzydziestych XX w.	54
4.3. Paleografia w moskiewskim Instytucie Historyczno–Archiwalnym i innych instytucjach i muzeach ZSRR w drugiej połowie XX w.	57
5. Ewolucja dyscypliny od rozwiązywania zadań pomocniczych do badania pisma jako zjawiska kulturowego	62
5.1. Rozwój badań źródłoznawczych i ich znaczenie dla postępów w paleografii	62
5.2. Wspecjalizowane działy (wyodrębnione dyscypliny) paleografii	66
5.3. Rozwój badań nad skoropisem i grafiką pisma — nowe podręczniki do paleografii	69
5.4. Polskie podręczniki do paleografii ruskiej	72

ROZDZIAŁ II. Alfabet, ortografia i interpunkcja w dawnej Rusi i w Rosji (XI–XX w.)	74
1. Powstanie i rozprzestrzenienie się pisma słowiańskiego	74
1.1. Alfabet — podstawowe pojęcia	74
1.2. Działalność Konstantyna–Cyryla i Metodego	75
1.3. Język starosłowiański, czy cerkiewnosłowiański albo staro–cerkiewno–słowiański	77
1.4. Dyskusje o wzajemnym stosunku głagolicy i cyrylicy	79
1.5. Powstanie pisma słowiańskiego według Mariana Wójtowicza	80
1.6. Cyrylica Klemensa z Ochrydy	83
2. Problem początków pisma na Rusi	84
2.1. „Czerty i rezy” (kreski i karby) — rzekome przedchrześcijańskie pismo ruskie	84
2.2. Legenda o dawnym piśmie ruskim	85
2.3. Najdawniejsze zachowane zabytki piśmiennictwa na Rusi	86
2.4. Zagadnienie języka średniowiecznych zabytków piśmiennictwa ruskiego	88
3. Alfabety. Przegląd znaków pisma cyrylicy	93
3.1. Przegląd znaków cyrylicy	93
3.2. Znaki interpunkcyjne i nadpisane i ich ewolucja	97
4. Ewolucja zasad pisowni cyrylicy w związku z rozwojem piśmiennictwa i kulturą języka	100
4.1. Staro–cerkiewno–słowiańskie redakcje i ich specyfika	100
4.2. Redakcja ruska	102
5. Ortografia ruska i rosyjska	104
5.1. Rozwój ortografii ruskiej w XI–XVII w.	104
5.2. Wpływ rozwoju pisma i grafiki na obumieranie starych i pojawianie się nowych znaków w piśmiennictwie XV–XVIII w.	105
5.3. Elementarze i podręczniki gramatyki ruskiej XVI–XVII w.	106
6. Ortografia rosyjska	109
6.1. Wprowadzanie zasad ortografii w XVIII w.	109
6.2. Ortografia rosyjska XIX w. — akademicki podręcznik ortografii Jakowa Grota	116
6.3. Reforma 1917–1918 r. i zmiany ortografii w ZSRR	122
6.4. Nowe zasady pisowni i interpunkcji z 2006 r.	124
7. Stworzenie nowych systemów pisma dla narodów Rosji i ZSRR (lata dwudzieste i trzydzieste XX w.)	126
7.1. Problemy wykorzystania cyrylicy i łaciny w piśmiennictwie narodów Rosji	126
7.2. <i>Janjalif</i> — nowy alfabet narodów turekojęzycznych	130
7.3. Narzucenie cyrylicy większości narodów ZSRR (1938–1940)	131
7.4. Udane i nieudane próby recepcji alfabetu rosyjskiego w Rosji i ZSRR dla języków niesłowiańskich	132
7.5. Współczesne alfabety pochodzenia cyrylicy w świecie	134
8. Zestaw liter i ortografia zabytków piśmiennictwa jako cechy paleograficzne	136
ROZDZIAŁ III. System liczebników i chronologia bizantyjska i ruska	138
1. Cyrylicy system liczebników	138
1.1. Grecko–bizantyjski system liczebników, brak zera i jego konsekwencje	138
2. Chronologia ruska jako dyscyplina naukowa	141
2.1. Wyodrębnienie chronologii w osobną dyscyplinę naukową w Rosji	141
2.2. Przejmowanie dorobku nauki zachodniej i kwestia kalendarza prawosławnego	143
2.3. Znaczenie badań nad latopisami ruskimi dla rozwoju chronologii	143
2.4. Nowsze badania nad chronologią historyczną w ZSRR i Współczesnej Rosji	145
2.5. Nowa chronologia	146
3. Historia ruskiego i rosyjskiego sposobu obliczania czasu	147
3.1. Podstawowe jednostki pomiaru czasu, dzień, tydzień, miesiąc, rok	147
3.2. Domniemany kalendarz Słowian wschodnich	148
3.3. Era bizantyjska (ruska) „od stworzenia świata” i kwestia początku roku	150

3.4. Wprowadzenie ery „od narodzenia Chrystusa” na Rusi litewskiej i polskiej oraz w Rosji	168
3.5. Nowoczesny kalendarz rosyjski	160
3.6. Inne sposoby oznaczania roku stosowane na Rusi	162
3.7. Rok, miesiąc, tydzień, doba, godzina	163
3.8. Święta Cerkwi prawosławnej	166
3.9. Datowanie według zjawisk astronomicznych, zaćmienia słońca i księżyca	170
4. Sprowadzanie dat do współczesnego systemu miary czasu i kontrola dat	170
4.1. Datowanie w rękopisach ruskich	170
4.2. Specyfika datowania w krajach bałtyckich i na ziemiach zachodnioruskich	174
ROZDZIAŁ IV. Materiały i narzędzia pisarskie	176
1. Najdawniejsze materiały, narzędzia i sposoby pisania	176
1.1. Tabliczki woskowe — cery	176
1.2. Pergamin	179
1.3. Kora brzoza — pisma na brzozaowej korze (brzozaowe gramoty)	180
1.4. Zabytki epigrafiki i materiały, na jakich są zachowane	181
1.5. Czerniła, cynober i inne atramenty	182
1.6. Złoto w listkach i rozpuszczalne. Srebro	183
1.7. Narzędzia i przybory pisarskie. Pióro, ołówek	184
1.8. Skryptoria	186
1.9. Technologia pisania	187
2. Papier	187
2.1. Papier czerpany — podstawowe pojęcia	188
2.2. Rosyjski papier czerpany	190
2.3. Filigranologia. Badania znaków wodnych w Europie Zachodniej i w Rosji	192
2.4. Metodyka datowania papieru na podstawie filigranów	194
2.5. Papier masowej produkcji i jego znaczenie paleograficzne	197
2.6. Gatunki papieru i ich przeznaczenie	200
2.7. Tabliczki uczniowskie	203
3. Narzędzia związane z kulturą papieru	204
3.1. Nowe narzędzia i materiały pisarskie	204
3.2. Druk	208
3.3. Czcionka drukarska jako narzędzie pisma	212
3.4. Sposoby kopiowania tekstów	216
3.5. Maszyny zecerne, piszące, telegraficzne, dalekopisy, powielacze, kopiarki, skanery	218
ROZDZIAŁ V. Grafika pisma cyrylicckiego	222
1. Znaki rękopiśmienne, charakter pisma i czcionka jako cechy paleograficzne	222
2. Ustaw	223
2.1. Wczesny (dawny) ustaw XI–XIII w.	224
2.2. Późny ustaw XIII–XIV w.	230
2.3. Grafika pism na korze brzozaowej	232
2.4. Ustaw od XV do pierwszej połowy XVI w.	236
3. Półustaw	236
3.1. Powstanie półustawu, jego zasadnicze cechy i okres występowania	236
3.2. Pismo pośrednie między ustawem i półustawem i starszy półustaw	237
3.3. Półustaw południowosłowiański	244
3.4. Półustaw młodszy	248
4. Skoropis	249
4.1. Skoropis jako typ pisma	249

4.2. Skoropis końca XIV–XV w.	252
4.3. Skoropis rosyjski XVI w.	254
4.4. Skoropis rosyjski XVII w.	255
4.5. Skoropis rosyjski XVIII w.	260
5. Skoropis zachodnioruski (W. Ks. Litewskiego, białoruski, ukraiński)	265
5.1. Skoropis południoworuski (ukraiński)	265
5.2. Skoropis W. Ks. Litewskiego (białoruski)	267
5.3. Skoropis ukraiński doby kozackiej	278
6. Skoropis XIX w.	283
6.1. Źródła nowoczesnego rosyjskiego pisma kaligraficznego	283
6.2. Grafika skoropisu XIX w.	286
6.3. Pismo kaligraficzne XIX–XX w.	286
7. Ornament literowy — więź	291
7.1. Pismo dekoracyjne	291
7.2. Pochodzenie więzi, czas i etapy jej występowania	291
7.3. Paleograficzne cechy więzi	292
7.4. Więź pomorska (staroobrzędowców)	295
7.5. Więź w drukach XVI w.	296
7.6. Rękopiśmienne ekslibrisy pisane więzią	297
8. Kryptografia (steganografia, tajnopis)	298
8.1. Przyczyny pojawienia się „pisma tajnego” i sfery jego użycia	298
8.2. Systemy tajnopisu i czas ich występowania	299
8.3. Szyfry dyplomatyczne i prywatne	304
9. Stenografia	305
9.1. Pojawienie się stenografii, sfery jej użycia	305
9.2. Systemy stenografii. Podręczniki stenografii	306
ROZDZIAŁ VI. Format i oprawa rękopisów	307
1. Rozmiar (format) rękopisów i druków	307
1.1. Sposoby pomiaru formatu rękopisu i jego oznaczania	307
1.2. Rozmiary rękopisów pergaminowych	308
1.3. Zachodnioeuropejskie i rosyjskie jednostki rozmiarów arkusza	309
1.4. Określenie dzielenia arkusza	310
1.5. Specyfika położenia filigranów przy falcowaniu arkusza	311
1.6. Standaryzacja rozmiarów arkuszy papieru	314
2. Zeszyt (<i>тетрадь</i>)	315
2.1. Pochodzenie zeszytu	315
2.2. Paginacja jako cecha paleograficzna	316
2.3. Księga rękopiśmienna; album; książka drukowana	317
2.4. Standaryzacja formatów wydań	318
3. Oprawa (<i>переплёт</i>)	320
3.1. Sposoby przygotowania oprawy, deski, powłoka, okrycie	320
3.2. Materiały i urządzenia używane do oprawy	321
3.3. Klamry i zapięcia. Narożniki, średniki (<i>средники</i>), guzy (<i>жуковины</i>)	322
3.4. Oprawa jako cecha paleograficzna	323
3.5. Systematyka opraw ksiąg XII–XX w.	324
4. Specyfika oprawy dokumentów urzędowych XVI–XX w.	331
4.1. Formy kancelaryjne i archiwizacja akt w kancelarii litewskiej	331
4.2. Specyficzne formy kancelaryjne i archiwizacja akt w państwie moskiewskim	332
5. Sposoby scalania pism urzędowych (dokumentów) w XVIII–XX w.	334
5.1. Zmiana form dokumentów kancelaryjnych w epoce reform Piotra I	334
5.2. Współczesne formy kancelaryjne i sposoby archiwizacji dokumentów	335

ROZDZIAŁ VII. Zdobienie rękopisów i druków cyryliczkich	337
1. Ornament i miniatura jako cechy paleograficzne	337
1.1. Ozdabianie tekstów pisanych na Rusi i w Rosji	337
1.2. Proponowane w nauce typy klasyfikacji ornamentu i ich krytyka	338
2. Ornament	340
2.1. Rodzaje ornamentu, jego odmiany, motywy i sposoby analizy	340
2.2. Bizantyjski styl ornamentu	341
2.3. Teratologiczny styl ornamentu	344
2.4. Neobizantyjski styl ornamentu	346
2.5. Ornament wzorowany na książkach drukowanych (styl starodrukowy)	351
2.6. Barokowy styl ornamentu	352
2.7. Pomorski styl ornamentu	353
2.8. Zachodnie style artystyczne adaptowane do ornamentu rosyjskiego	354
2.9. Ornament dokumentów	355
3. Miniatura	355
3.1. Ruska miniatura rękopiśmienna XI–XV w.	357
3.2. Miniatura XVI–XVII w.	361
3.3. Miniatura w zabytkach rękopiśmiennych XVIII–XX w.	366
4. <i>Łubok</i> (grafika ludowa XVII–XXI w.)	370
4.1. Nazwa <i>łubok</i>	371
4.2. Książka w całości grawerowana	372
4.3. <i>Łubok</i> — powstanie i rozwój gatunku	371
 ROZDZIAŁ VIII. Odczytywanie i publikacja tekstów	375
1. Zasady odczytywania tekstu	375
2. Skróty	377
3. Rosyjskie reguły odtwarzania (transkrypcji) tekstów historycznych	383
3.1. Rękopisy do XVI w.	384
3.2. Rękopisy od XVII w.	384
3.3. Reguły tworzenia nagłówka	385
 ROZDZIAŁ IX. Wprowadzenie do dyplomatyki ruskiej	387
1. Miejsce dyplomatyki ruskiej w gronie nauk historycznych — podstawowe pojęcia	387
1.1. Rosyjska dyplomatyka i jej przedmiot — dokument, akt, gramota	387
1.2. Rozwój dyplomatyki w Rosji do 1917 r.	388
1.3. Dyplomatyka w ZSRR	389
1.4. Dyplomatyka Siergieja Kasztanowa	391
1.5. Typologia aktu Siergieja Kasztanowa	392
1.6. Dyplomatyka a dokumentoznawstwo i biurowość	394
2. Historia dokumentu rosyjskiego	395
2.1. Dokument średniowieczny (XI–XVI w.)	395
2.2. Dokument nowożytny	399
2.3. Określenie wymogów formalnych aktów prawnych i pism urzędowych absolutnej monarchii	400
2.4. Dokument rosyjski XIX w.	402
2.5. Poradniki pisania pism (<i>pis'mowniki</i>) XVII–początku XIX w.	404
2.6. Określenie formalnych kształtów, języka i stylu aktów prawnych i urzędowych na przełomie XIX i XX w. Problem reformy ortografii w XIX w.	406
2.7. Dokumenty epoki radzieckiej (1918–1991)	410
2.8. Współczesny akt w praktyce administracyjnej	411
3. Dokument ruski kancelarii litewskiej	412
3.1. Narodziny dyplomatyki W. Ks. Litewskiego	412

3.2. Recepcja formularzy łacińskich w kancelarii litewskiej	413
3.3. Typy formularzy stosowanych w kancelarii litewskiej	422
ROZDZIAŁ X. Metrologia ruska i rosyjska	424
1. Metrologia ruska jako dyscyplina naukowa	424
1.1. Pierwsze informatory o miarach w Rosji od XVI w.	424
2. Miary dawnej Rusi (do XVI w.)	426
2.1. Miary długości	426
2.2. Miary powierzchni	427
2.3. Miary masy i objętości	428
2.4. Pieniądz	428
2.5. Średniowieczny stosunek miar	429
3. Miary rosyjskie od XVI do początku XX w.	431
3.1. Miary długości	431
3.2. Miary powierzchni	432
3.3. Miary objętości	434
3.4. Rosyjskie miary objętości w XVIII–XIX w.	435
3.5. Miary masy	436
4. Pieniądz rosyjski od XVI do początku XX w.	437
4.1. Reforma monetarna w. ks. Heleny Glińskiej, 1534–1535 r.	437
4.2. Reforma monetarna Aleksego Michajłowicza, 1649–1663 r.	437
4.3. Reforma monetarna Piotra I	438
4.4. Reforma monetarna Jegora Kankrina, 1839–1843 r.	439
4.5. Reforma monetarna Siergieja Wittego, 1897 r.	440
5. Miary w W. Ks. Litewskim XIV–XVIII w.	440
5.1. Miary długości	440
5.2. Miary powierzchni	441
5.3. Miary objętości	442
5.4. Miary pojemności	442
5.5. Jednostki masy	443
5.6. Pieniądz W. Ks. Litewskiego	443
6. Wprowadzenie systemu metrycznego w Rosji i ZSRR	448
6.1. Reforma 1918 r.	449
7. Reformy pieniężne w porewolucyjnej Rosji i ZSRR oraz system monetarny Federacji Rosyjskiej po 1990 r.	450
BIBLIOGRAFIA	453
INDEKS OSÓB	513
INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH I ETNICZNYCH	539
INDEKS RZECZOWY	545
INDEKS RZECZOWY POJĘĆ ROZSZERZONYCH	577
SPIS ILUSTRACJI	601